

ГОЈКО ШКОРО
ИСТИНА ЈЕ У ИМЕНИМА

Издавач

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈЕ
"КАДИЊАЧА", Ужице

За чувања

НИКОЛА ГОГИЋ

Рецензенти

др ПЕТАР КАЧАВЕНДА
др ВЕНЦЕСЈАВ ГЛИШИЋ

Лектори

ДРАГИЦА МАТИЋ
ЉУБИЦА МИЛАДИНОВИЋ

Дизајн, слог и прелом

РАДОМИР ВЕРГОВИЋ
МИРОСЛАВ ВЕРГОВИЋ

Штампа

"ЈЕЛ-МИЛ"
Штампарија "Бајић" - Чачак

Тираж

500

86-7320-014-8

ГОЈКО ШКОРО

ИСТИНА ЈЕ У ИМЕНИМА

**СТРАДАЛИ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ
У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

**УЖИЦЕ
2002**

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У послератном животу, нарочито после увођења вишепартијског система, у ужичком округу испредале су се произвољне приче о броју жртава које су у току ратова 1941-1945. убили партизани, четници и други учесници рата тако да се у дневно-политичком животу манипулисало различитим бројкама. Зато сам се одлучио да напишем ову књигу са именима и презименима и осталим личним подацима жртава, коју сам назвао *"Истина је у именима"*. И поред тога, свестан сам да нисам био у могућности да дам потпун списак жртава, али то ће бити приближно тачни подаци.

Књига је резултат истраживања која сам обавио о убијеним који нису имали оружја или су оружје одложили да би се безусловно предали, или пак нису ни имали средстава за одбрану. Посебно ме је интересовало поступање са рањеницима и болесницима. Истраживање је открило много суровости, клања и масакрирања, што представља повреду закона и обичаја рата. У књигу су унета имена жртава без обзира на извршиоце: четнике Драже Михаиловића, љотићевце, Недићеву Државну стражу или снаге НОП-а, како би се утврдио број жртава које су пале у ужичком округу у Другом светском рату. Нису евидентирани жртве које су пале у међусобним директним сукобима, нити жртве окупатора. Жртве су евидентирани са именом, презименом, занимањем, годином и местом рођења, местом боравка, датумом када је жртва убијена и ко је био извршилац убиства. Подаци о сваком евидентираним поткрепљени су наведеним извором који сам користио.

Као полазна основа у истраживачком раду послужили су ми преписи матичних књига које су водили свештеници у периоду **1941-1945.** и картотека изгинулих која се налази у Историјском архиву у Ужицу. Преписивање су извршили службеници Архива у току **1965.** и **1966.** године. У истраживању сам користио и следеће публикације: *Споменица палих бораца и жртава рата у ариљској општини, Ивањица, хроника моравичкоГ краја*; Јован Радвановић, *ПожеГа у рату и револуцији 1941-1945*; *Цветови у огњу* -

изГинули у рату 1941-1945. у општини Титово Ужиче\ Златибор у рату и револуцији 1941-1945; Чачански крај у НОБ; Раде В. Познановић, Милун Раонић и Милорад Радојчић, *ТраГом издаје*; Марко Лопушина, *ЈуГословенска тајна полиција 1945-1955*, као и сопствене рукописе: *Рачански цветови у оГњу*, *Споменице палих бораца и жртава рата срезова Косјерић и Ивањица*. Користио сам затим више хроника као: Ариље, Бјелуша, Бреково, Вигоште, Вране, Крушчица, ЈТатвица, Мочиоци и Погледи; срез моравички: Братљево, Брезова, Вионица, Ерчеге, Ивањица, Кушићи, Луке, Међуречје, Опаљеник, Осоница, Остатија, Придворица, Средња Река и Шуме; срез рачански: *Бајина Башта* (Стојадин Обрадовић) и Рача; срез златиборски; *Чајетина* (Милисав Ђенић) и *Кремна* (Јанковић); срез пожешки: др Венцеслав Глишић, *Пожега и околина 1941-1945*; срез ужички; *Биоска и Севојно* (Драгиша Ђоковић).

Користио сам већи број часописа, чланака, листова и дневну штампу из доба окупације *"Ново време "* и *"Обнову "*, нарочито ону коју је издавао НОП: *"Вести"*, *"Борбу"*, билтене ВШ НОПОЈ. Поред обимне литературе, користио сам необјављену архивску грађу: у Архиву Југославије (АЈ): Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и Фонд пописа жртава рата 1941-1945; у Архиву Србије (АС): Фонд Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; у Архиву Војноисторијског института (АВИИ): Фонд Милана Недића, Фонд Четничка архива (Ча), Србија, четничка Врховна команда - Војно и политичко одељење, Златиборски четнички корпус, Пожешки четнички корпус, Јаворски четнички корпус и Фонд НОР-а; у Народном музеју у Ужицу (НМУ): Врховни војни суд у Београду и Фонд НОР-а; у Историјском архиву у Ужицу (ИАУ): Монографска грађа (Стенографске белешке сећања учесника рата срезова: Ариље, Бајина Башта, Ивањица, Косјерић, Пожега, Чајетина и Ужице - срез и град).

Овом приликом дајемо и посебне напомене: пошто су велики број ухапшених и заробљених партизана стрељали немачки окупатори, које су им предавали њихови сарадници - четници и љотићевци, то су онда те жртве приписане оној страни која је та лица предала немачком окупатору. Тако, на пример, четници су ухапсили или заробили 302 партизана које су предали немачким окупаторима, који су их стрељали. Имена једног броја жртава нису

позната па су они у тексту назначени са Н. Н.

Аутор се најтоплије захваљује установама и појединцима који су омогућили коришћење фондова и збирки и на било који начин помогли да се идеја о овој књизи оствари. Дужну захвалност дугујем др Животи Марковићу који ми је саветима помагао у току припреме књиге. Посебну захвалност дугујем рецензентима књиге, прерано умрлом др Петру Качавенди и др Венцеславу Глишићу, научним саветницима Института за савремену историју у Београду, који су као рецензенти дали низ корисних сугестија за побољшање квалитета текста. Захваљујем се и лекторима Драгици Матић и Љубици Миладиновић на стилском и језичком побољшању текста и Издавачком центру "Кадињача" у Ужицу као и спонзорима који су омогућили штампање књиге.

Ужице, јуна 2002.

Гојко Шкоро

ПРЕДГОВОР

Почетком 1941. ратни пожар био је у пуном замаху. Хитлеровска Немачка била је окупирала Чехословачку, Пољску, Норвешку, Данску, Холандију, Белгију, Луксембург и Француску. Нацистичкој Немачкој се у том тренутку супротстављала једино Велика Британија. Оцењујући да су Руси у војничком погледу слаби и да би помоћу *блицкриг* стратегије остварио брзу победу, Хитлер је сматрао да је потребно претходно решити балканско питање. Обесхрабрене развојем ратне ситуације у Европи, Мађарска, Румунија и Бугарска приклониле су се Тројном пакту. У Грчкој се водила борба против фашистичке Италије, па је Хитлер одлучио да преко Бугарске нападне и окупира ову земљу. Рачунао је да ће тако и Југославију присилити да приступи Тројном пакту.

Иако је на почетку Другог светског рата Краљевина Југославија прогласила неутралност, притисак на њу био је све јачи. После извесног колебања, влада Цветковић-Мачек потписала је у Бечу 25. марта 1941. документ о приступању Југославије Тројном пакту. У бујици народног гнева 27. марта уследио је војни пуч и формирана нова влада генерала Душана Симовића. Изненађен догађајима у Југославији, Хитлер је истог дана одлучио да што пре нападне Југославију и разбије је и војнички и као државу. Шестог априла, изненадним нападом почео је да се остварује ратни план против Југославије, назван "Подухват 25". Уследио је концентрични напад немачких, италијанских и мађарских снага из свих суседних земаља, изузев Грчке.

Ови догађаји затекли су Југославију неспремну, изнутра подривену и ослабљену. Земљу су раздирале и велике унутрашње супротности: национална и верска нетрпељивост, социјални проблеми, делатност пете колоне и др.

За непуне две недеље, од 6. до 18. априла, војска Краљевине Југославије била је разбијена. Заробљено је око 344.000 војника и официра, претежно Срба.¹ У априлском рату Ужице је било један од ретких градова који је пружио снажнији отпор агресору. Иако на брзину, у Ужицу је организован отпор немачким јединицама које су наступале од Ваљева. Петнаестог априла, поред војника

¹ Венцеслав Глишић, *Ужичка република, 1986,17.*

оружје су узели комунисти и други родољубиви грађани. Борба је трајала више од 12 часова. И Немци су запамтили упорност и храброст бранилаца града. Тада је погинуло 77 војника, подофицира и официра и 51 цивил.²

Краткотрајни априлски рат и капитулација Краљевине Југославије показали су све противречности и слабости политичких и социјално-економских односа и међунационалних односа у земљи. Окупација их је још више заоштрила. То ће најбоље показати ратни период 1941-1945. године. Поред борбе против окупатора, у Другом светском рату ниједан народ се није толико међусобно борио као у Србији: недићевци, љотићевци, Пећанчеви четници, четници Драже Михаиловића, партизани и др.

У Србији је, поред оружаних снага окупатора, постојало више оружаних војних формација. Оружане снаге владе Милана Недића састојале су се од Српске државне страже (Градска, Пољска и Гранична), Српског добровољачког корпуса и четника Коста Пећанца (до краја 1942). Њихово бројно стање кретало се од 24.000 крајем 1941. до око 46.000 у 1944. години. Бројно стање људства у четничким јединицама Драже Михаиловића кретало се од око 8.000 људи на крају 1941. до највише око 80.000 у 1943. години. У јесен 1941. у Србији је дејствовало у партизанским одредима преко 25.000 бораца.³

Као што ће догађаји ускоро показати, на политичкој сцени Србије, услед различитих интереса и подела, није било спремности на сарадњу и усмеравања заједничких напора друштвених и војних чинилаца како би се у условима окупације могла успешније решавати кључна питања националног ослобођења, националног и биолошког опстанка српског народа, који је применом фашистичке геноцидне политике био доведен у питање. То је допринело да антифашистички фронт борбе за ослобођење буде слабији, да ослободилачки рат добије елементе грађанског рата. Због тога су и губици у људству и материјалним добрима били много већи.

После априлског слома Југославије Немци су и у ужичком крају успоставили своју власт. Јаче снаге држали су у Ужицу и Пожеги. Мање снаге из састава полиције и фелдјандармерије

² Петар Вишњић, *Априлски рат*, 48-49.

³ Младенко Цолић, *Колаборација на тлу Југославије у Другом светском рату 1941-1945*, у књ. *Југословенска држава 1918-1998*, 674, 677, 680.

налазиле су се у Бајиној Башти и Ивањици, затим на обезбеђењу рудника Лисе код Ивањице и у Ражани, код Косјерића.⁴

Користећи се стеченим искуством у другим европским земљама, Немци су у мају приступили обнављању предратног апарата - бановинске управе, средња начелства, полицијске и жандармеријске станице, општинске управе и друге органе. Немачка власт и даље је држала контролу над њиховим радом. Све се то убрзо претворило у део система немачке окупационе управе. И формирањем владе Милана Недића положај Србије се није побољшао. Иако је Недић рачунао на некакву аутономију Србије, то се није догодило. За Немце је њен основни задатак био да угуши устанак српског народа. У том циљу је дозвољено образовање специјалних оружаних одреда "са искључивим задатком да раде на уништавању комунистичких банди и успостављању редовне власти" у крајевима очишћеним од устаника.

Окупација' је довела до општег погоршања услова живота становништва и несигурности егзистенције. Још док устанак није био ни почео, окупатор је вршио терор и стални морални и политички притисак на народ. Предузео је и низ мера против евентуалног покушаја његовог отпора. Издата је наредба да ће бити стрељан свако "ко се затече под оружјем". Узимани су таоци. Наређено је да се у случају појаве неке "наоружане банде" стрељају и мушкарци способни за оружје који су ухваћени у близини, итд. И поред потиштености, народ није клонуо. И сам непријатељ је уочио да српско становништво посматра окупацију као пролазну.

Наглом окупацијом и територијалним распарчавањем земље фашисти су разбили њено привредно подручје. У пасивном и неразвијеном ужичком крају привреда је још више замрла. Дошло је до несташице животних намирница и робе широке потрошње. Општинске управе из једног броја срезова извештавају да "има много лица која гладују". У исто време Херман Геринг дао је генералном опуномоћенику за Србију и Банат, Францу Нојхаузену, упутство у коме се каже: "... Ви нисте постављени тамо да радите за благостање потчињених народа, него да одузмете све што је могућно од њих да би немачки народ могао да живи. То је оно што ја очекујем од вашег рада... Савршено ми је свеједно ако ви кажете

⁴Никола Љубичић, *Ужички народноослободилачки партизански одред "Димитрије Туцовић"*, Београд 1979, 39.

да ће народи под вама умрети од глади".⁵

У народу је било неизвесности и збуњености. Немачка је тада низала победе. Енглеска није била у стању да заустави поход фашистичких сила, а Сједињене Америчке Државе су још биле ван ратног сукоба. Између Совјетског Савеза и Немачке постојао је пакт, што је уносило забуну и код народа и комуниста. Комунисти и велики део становништва веровали су да ће се Русија заузети за Југославију. Није се губила нада да су окупација и тадашње прилике привремено стаје.

Нападом хитлеровске Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године "рат добија пресудан обрт".⁶ Непосредно после овог догађаја у народу је било раширено уверење да ће Црвена армија брзо савладати агресора и помоћи Југославији да се ослободи. Колико год да су таква очекивања била нереална, с друге стране то је уливало самопоуздање и поговало психичкој и политичкој припреми за оружану акцију.

Напад Немачке на Совјетски Савез убрзао је припреме за устаничку борбу које је КПЈ вршила у претходном периоду. Кад су Немци отпочели хапшења комуниста, чланови КПЈ и СКОЈ-а, као и већи број симпатизера и других родољуба, напуштали су градове и прикупљали се на одређеним местима, па су тако настале прве борбене групе. Од њих ће за кратко време настати прве партизанске чете. Тако је било и у ужичком крају.

На проширеној седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној у Београду 4. јула 1941. године, донета је одлука о отпочињању оружаних акција против окупатора. Ова седница означила је историјску прекретницу. Убрзо затим партизанске акције с различитим интензитетом плануле су у целој Србији, нарочито у западној, затим у Шумадији и Поморављу. За непуна два месеца на овом подручју образовано је 12 партизанских одреда: Мачвански (Подрински), Ваљевски, Посавски, Ужички, Чачански, Краљевачки, Крагујевачки, Први и Други шумадијски, Поморавски, Копаонички и Врњачко-трстенички.⁷ Бројно ојачани, одреди су у августу почели веће акције против окупатора и његових сарадника, а у септембру кренули у ослобађање градова и стварање слободних територија.

⁵ Гојко Шкоро, *Истина је у именима*, рукопис

⁶ *Пети конгрес КПЈ*, стенографске белешке, Београд 1949, 517.

⁷ В.Глишић, н.д., 37.

У исто време се на Равној гори око пуковника Драже Михаиловића стварао четнички покрет. Не признајући окупацију, у току лета 1941. Михаиловић ствара своје четничке јединице - мање "горске" чете и одреде. Око ове групе почињу да се окупаљају и прваци разних предратних грађанских политичких партија. Њиховим доласком почиње да се формулише и политичка платформа равногорског покрета. Поред народноослободилачког партизанског покрета, и он се декларисао као антифашистички, и за борбу против окупатора, али кад дође време. До тада је требало стварати војну организацију која ће ступити у акцију онда кад Немци буду потучени на главним фронтима. Равногорски покрет је прихваћен од југословенске избегличке владе као њена "војска у отаџбини", а до половине 1944. г. и од Велике Британије, као и САД до 1945. године. До новембра 1941, и поред размимоилажења два покрета различитих концепција и тежњи око вођења заједничке оружане борбе против окупатора и организације власти на слободној територији и др., остваривана је делимична сарадња, укључујући и војну на неким секторима борбе. У новембру је дошло до оружаног сукоба између четничких и партизанских јединица, што је довело до њиховог дефинитивног разлаза.

У току лета и јесени 1941. г. створено је, нарочито у западној Србији, више четничких одреда Драже Михаиловића. Међу њима најпознатији су били Церски, Јадарски, Таковски, Пожешки, Јелички и др. Осим Пожешког четничког одреда, у ужичком крају у току 1941. организовано је још неколико четничких јединица: Црногорски четнички одред, четничке групе Михаила Пурића и Брана Петровића у моравичком крају, Ужичко-златиборски одред мајора Манојла Кораћа, Дрински самостални четнички одред потпуковника Момчила Матића.⁸

Поред равногорског покрета, од пролећа 1941, на Пасјачи, југоисточно од Прокупља, појавио се са групом четника Коста Пећанац. После извесног времена почео је да ствара војну организацију, такође истичући како ће та војска у погодном тренутку да ступи у акцију. Према окупатору Пећанчеви четници

⁸ **Милан Лазич**, *РавноГорски покрет 1941-1945*, 24; **Никола Миловановић**, *Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, 23-25; **Звонко Вучковић**, *Герилска формација, РавноГорска историја*, 61; **В. Глишић**, н.д., 182; 183, 193, 96; **Милослав Самарин**, *Генерал Дража Михаиловић*, 47.

су били пасивни, осим против албанских фашиста између **Косова** и Србије. Већ у току лета Немци су ступили у везу са Пећанцем и закључили споразум о борби његових четника против устаника - партизана. Иако уз извесне отпоре, Пећанац је успео да већини својих одреда наметне свој став те да отпочну сарадњу са окупатором. Тако ова четничка организација, настала као "националистичка" и противокупаторски усмерена, од августа напушта такав курс и иступа против устанка. Део Пећанчевих четника ушао је у састав оружаних снага владе генерала Милана Недића. Неки команданти и одреди су пришли Дражи Михаиловићу. На подручју старог ужичког округа током лета 1941. било је неколико одреда и група Пећанчевих четника: на Златибору се налазио четнички одред Радомира Ђекића и Ђура Смедеревца, у моравичком крају четници Божидара Ћосовића Јаворца (касније су признали Дражу Михаиловића). Постојале су и друге групе: на Варди Николе Шибалића, у Зарожју Драгослава Баратовића, у Љубовији Миладина Глигорића.⁹ Ангажујући Пећанчеве одреде у борби против партизана, Немци су у другој половини 1941. постигли изванредан успех у спровођењу плана "да сами Срби туку Србе".

Још у току припрема за устанак, а нарочито кад су партизани отпочели оружане акције и по ослобођењу појединих места, показало се да народноослободилачки и равнгорски покрет имају различит приступ и неслагања око вођења оружане борбе и будућег уређења и организације власти. НОП, под руководством, КПЈ, од почетка је развијао офанзивну стратегију и оцењивао да будућа државна заједница не може да почива на старим друштвеним основама, па је стога национално ослобођење спајао са социјалним преображајем у непосредној будућности. Стајао је на становишту да уместо старих облика власти и других институција, које нису одговарале потребама ослободилачке борбе, треба стварати нове које ће омогућити успешно организовање слободне територије и јачање устаничке борбе. С друге стране, грађанске снаге, чија је најзначајнија антифашистичка појава у Србији оличена у четничком покрету Драже Михаиловића, имале су другачију концепцију. Стратегија четника сводила се на дефанзивност према окупатору све док не буде

⁴ Раде Познанивић, Милун Раонић, Милорад Радојичић, *ТраГом издаје*, 1987, 28-29.

потучен на главним ратиштима и не створе се услови за оружани наступ. Тако би се народ сачувао од губитака, задржала стара власт те обезбедило очување ранијих друштвених односа и рестаурација монархије. До тада треба спречити појаву нових друштвено-политичких снага на позорници, поготово оних који су, као НОП, повезивали ослободилачки рат са дубљим друштвеним и социјалним променама. Отуда и у време привремене сарадње два покрета, до новембра 1941, обострано неповерење и међусобна оптуживања и неспремност равногорског штаба да прихвати заједничку борбу и команду против окупатора.

Распламсавањем устанка у Србији у току лета ситуација је постајала све сложенија. Окупациони систем био је озбиљно угрожен. Многе значајне комуникације су пресечене, а оне од стратегијског значаја за окупатора нашле су се под ударом устаничких одреда. У многим градовима изведене су бројне акције, саботаже и диверзије тако да је завладала несигурност, а негде и прави хаос на деловима окупиране територије.

Током лета 1941, док је војска хитлеровске Немачке у пуном замаху продирала на исток, а Црвена армија, повлачећи се трпела поразе, оружана борба попримила је у Србији и знатном делу Југославије размере општенарног устанка. Само неколико месеци после слома југословенске војске у априлском рату поново је, мимо свих очекивања окупатора, отворено југословенско ратиште. Немци су оценили да њихове војне и полицијске снаге нису довољне да угуше устанички покрет. Исто тако, комесарска управа Милана Аћимовића и жандармерија нису били способни да зауставе ширење ослободилачке борбе. После консултација "с угледним политичким људима", углавном из пронемачких кругова у Београду, 29. августа 1941. образована је влада генерала Милана Недића.¹⁰ Основни њен задатак био је да угуши устанак у Србији и да се не дозволи "уједињавање комунистичких и националних елемената", тј. партизана и четника Драже Михаиловића, јер је у току лета било извесних контаката и разговора о сарадњи. Недићевој влади Немци су дозволили да формира одређен број оружаних снага. Почетком септембра 1941. Недић је образовао десет специјалних оружаних одреда, углавном за борбу против устаника, а формиран је и љотићевски одред, тзв. 1. одред српских добровољаца.

¹⁰ Јован Марјановић, *Устанак и НОП у Србији 1941XII*.

За борбу против устаника у септембру су се у Србији налазиле: једна оперативна и три посадне немачке дивизије, један ојачани пешадијски пук, батаљон тенковске бригаде, затим поједине артиљеријске, оклопне и ваздухопловне јединице, четири немачка полицијска батаљона, један специјални полицијски батаљон, јединица немачке војне жандармерије. Као испомоћ били су им на расположењу делови немачке 718. посадне дивизије из источне Босне и неки делови усташке и домобранске војске. Окупатор је повремено користио и албанску жандармерију са Косова.¹¹ Овоме треба додати и домаће снаге које су Немци успели да ангажују за борбу против народног устанка: оружане одреде владе Милана Недића, Љотићеве српске добровољце и Пећанчеве четнике. Касније ће оне бити ојачане, боље наоружане и опремљене, па ће током читавог рата 1941-1945. г., у сарадњи са немачким, а једно време и бугарским јединицама, учествовати у борби за гушење устанка и уништавање народноослободилачког покрета у Србији, па и у ужичком крају.

У току августа и септембра 1941. партизански одреди у западној Србији, Шумадији и Поморављу су нарасли и почели нападати неке вароши и варошице, па и среска места. Постепено се на овим просторима стварала слободна територија. У исто време устаници у источној Србији успешно су се борили, а у јужној Србији рађало се велико жариште устанка. Равногорски штаб је у почетку одбијао да и четници ступе у оружану борбу против окупатора, изјављујући да ће то учинити кад прилике буду повољније. У међусобним контактима је договорено да се партизани и четници неће узајамно нападати, а да свака страна задржава право акције.¹²

Међутим, због успеха Народноослободилачког покрета и сталног јачања његових војних јединица као и пораста антиокупаторског расположења у народу и у једном делу четника, Дража прихвата сарадњу неких својих одреда с партизанским јединицама. Партизанско-четничка борбена сарадња остварена је у периоду септембар-октобар, истина са мањим сукобима и неспоразумима у појединим местима. У то време с партизанским одредима водили су

¹¹ Раде Познановић и др., *ТраГом издаје*, 20.

¹² Милош Минић, *Четници и њихова улога у време народноослободилачког рата 1941-1945*, Београд 1982, 56; Ј. Марјановић, н.д., 201, 202.

борбу против немачких јединица и неки четнички одреди Драже Михаиловића: код Крупња, Лознице, Шапца, Ваљева, Горњег Милановца, Чачка, Краљева и још неких места.

Занимљиво је истаћи да се у ужичком крају, и поред покушаја да до те сарадње дође, то није десило. Основна размимоилажења била су на питању заједничке оружане борбе и организације живота и власти на ослобођеној територији. Тако, у борбама за ослобођење овог краја у лето 1941. учествовале су само јединице Ужичког народноослободилачког партизанског одреда. До делимичне сарадње једино је дошло у рејону Вишеграда против усташа и Италијана. Прву већу борбу водили су ужички партизани против немачких снага и албанске жандармерије на Дрежничкој градини 18. августа 1941. године. Ариљска чета Ужичког одреда разоружала је жандарме и растерала окупаторску управу у Ариљу 22. августа. Рачанска чета, уз помоћ једног дела Црногорске чете, напала је 12. септембра немачку посаду у Бајиној Башти. После првог упада партизана у Ивањицу, Немци су се повукли и предали ово место четницима, после чега су партизани ушли у Ивањицу 13. септембра. У Чајетини су се половином септембра појављивали четници Радомира Ђекића и Ђуре Смедеревца. Чете Ужичког одреда ушле су у варошицу 21. септембра. Највећу борбу са немачким јединицама до ослобођења водио је у овом крају Ужички партизански одред 20. септембра у Горобиљу. Та борба знатно је утицала на повлачење њихових снага из Ужице и Пожеге. Немци су напустили Ужице 21. септембра и предали га Ђекићевим четницима и жандармима. Пошто су четници одбили предлог партизана да и они уђу у град, четници су били принуђени да га напусте, па су партизани ушли у Ужице 24. септембра. Слично је било и са Пожегом. Повлачећи се у правцу Чачка, немачке јединице предале су је пожешким четницима да би им омогућили безбедно повлачење јер су се чете Ужичког одреда налазиле око варошице. Црногорска партизанска чета ушла је у Косјерић 24. септембра. Тако је читав ужички округ био ослобођен од окупаторских јединица.

Повезивањем ослобођених подручја западне Србије, Шумадије и Поморавља до почетка октобра створена је прва већа компактна територија, позната под именом Ужичка република. На њој је живело око милион становника. Доласком војно-политичког руководства НОП-а у Ужице, овај град је, од половине октобра и у

новембру, постао центар слободне територије. На њој се **развијао** богат политички, друштвени, привредни и културни живот. Стварана је нова, народна власт. Само на подручју западне Србије постојало је око 240 месних, општинских, градских, среских и окружних народноослободилачких одбора, од тога 91 одбор у ужичком округу. У новембру у Ужицу је основан Главни народноослободилачки одбор Србије - њена прва народна влада.¹³ Иначе, у местима која су била под контролом и претежним утицајем четника народноослободилачки одбори нису оснивани. Томе су се противили четници који су се залагали за обнављање старих органа власти, па и општинских управа, са "евентуално измењеним људством". Међутим, у неким срезovima западне Србије у Мачви, љубићком, трнавском, таковском и драгачевском срезу, Крупњу и др., до почетка новембра у народноослободилачким одборима били су заступљени, поред партизанског, и представници четничког покрета, најчешће на паритетној основи или по договору.

Поред цивилних органа власти у среским местима и неким већим насељима биле су организоване војно-позадинске власти - команде места. У време партизанско-четничке сарадње у појединим местима су успостављене две команде места - партизанска и четничка (Ужице, Ариље, Ивањица). Негде су образоване заједничке команде (Крупањ, Чачак), али, како се показало, у суштини је реч о двојним командама.

Октобар 1941. протекао је на слободној територији у борбама за њено проширење, а на неким секторима (Мачва, Посавина) и за њену одбрану. То је било време запажене сарадње партизана и четника код Ваљева, Краљева и на сектору Вишеграда. Између два покрета постојала је толеранција, мада је повремено долазило до неспоразума и сукоба локалног значаја (Пожега, Ариље, Ивањица). У редовима четника било је искрених родољуба који су желели сарадњу са партизанима и борбу против окупатора. Међутим, утицајније су биле снаге које су се изјашњавале за толеранцију, али у суштини нису биле за заједничку

¹³ Миливоје Ковачевић, Милијан Јеремић, *Народна власт у Србији 1941-1961*, Београд 1962, 16-22; Живота Марковић, *Народноослободилачки одбори и зачеши друштвених промена у ужичком крају 1941*, Титово Ужице 1985, 123-144; Ј. Марјановић, н.д., 283.

оружану борбу против окупатора. Отуда је Равногорски штаб водио дволичну политику. Сарадњу са партизанима је прихватио из **тактичко**-политичких разлога. Током септембра и октобра Дража је одржавао везе с Недићем, а у исто време успоставио је крајем септембра везе са енглеском обавештајном службом и југословенском избегличком владом у Лондону. Из иностранства је добио подршку, а очекивао је и помоћ.

Пошто није успео да НОП подреди својој команди, а увидевши да су партизанске снаге решене да одлучно воде борбу против окупатора до краја, не базирајући се на четничке примедбе да још није време и да ће народ изложити великим страдањима, Равногорски штаб се одлучио на обрачун са противничким покретом. Охрабрен успостављањем везе са југословенском и британском владом које су му, поред политичке и дипломатске, обећале, и материјалну помоћ у наоружању, као и чињеницом да је до тог времена углавном регулисао односе са Недићевом владом и жандармеријом у погледу заједничке акције против партизанских одреда, штаб Драже Михаиловића је одлучио да са својим јединицама изврши напад на партизанске одреде, и то најпре у центрима слободне територије - Ужицу и Чачку.

За Немце је тада било најважније да спрече јачање устаничких снага и стварање заједничког "партизанско-четничког фронта". Мада су немачке окупационе снаге на четнике Драже Михаиловића гледале с неповерењем и сматрале их "бандитима", процењивали су да су они мање опасни од ослободилачког покрета под вођством комуниста. Равногорски штаб се надао да их Немци неће нападати док се они буду борили против партизанских јединица. На тој основи су успостављене везе између Дражиних емисара и Немаца. Има података да је окупатор обећавао четницима Драже Михаиловића слободно кретање и тзв. "ничiju земљу" у западној Србији, уколико се они буду укључили у оружану борбу против партизанских снага.¹⁴ Првог новембра 1941. Дража Михаиловић у писму команданту 342. дивизије у Ваљевоу истиче да је "организација четника у стању да одржава ред на подручју западне Србије". Предлаже да четници уђу у поједине градове те да се не би "комунистичке јединице представљале као ослободиоци и да не би повукле за собом народне масе". Писмо се

¹⁴ АВИИ-Нда-27-5-3, Саслушање Георга Кисела, 30. VII 1946.

завршава речима да "четиичка акција није усмерена против немачких јединица".¹⁵

Крајем октобра девет чета Ужичког партизанског одреда налазило се на положајима против Немаца на ваљевском сектору. Равногорски штаб је оценио да је то погодан тренутак за почетак општег напада на партизане. Више четничких одреда у то време налазило се на слободној територији у позадини, нарочито у ужичком крају. Ноћу између првог и другог новембра четници су на доста широком фронту кренули у отворен оружани напад. Тако су почетком новембра 1941. године Ужице, Пожега, Ивањица, Каран, Чачак, Горњи Милановац, Љиг, Мионица, Љубовија и околина других ослобођених места постали поприште оружане борбе између четника и партизана. У исто време партизанске јединице водиле су борбу и против немачких, као и Недићевих и Пећанчевих снага на периферним деловима слободне територије. То потврђују и домаћи и страни извори. У листу "Борба" од 22. новембра писало је: "Чињеницама је доказано да су јединице војно-четничких одреда од Ваљева, Мионице, Рајковића, Белановице, Рашке и у Ибарској долини нападале партизанске јединице, заједно с Немцима, Недићевцима и четницима Косте Пећанца".¹⁶ Без обзира на намере, тај четнички потез олакшао је припреме окупатора да своје снаге концентрише и изврши напад на центре слободне територије - Ужице и Чачак. Одбрана овог подручја је била ослабљена због повлачења четника са положаја код Ваљева и Краљева, као и међусобне борбе војних јединица два устаничка покрета. Последице тог оружаног сукоба биле су далекосежне за развитак ослободилачке борбе не само у овом крају и у Србији, већ и на читавом југословенском простору.

У тешким и оштрим борбама у првој половини новембра, уз велике обостране губитке, партизански одреди су сломили четничке нападе на Ужице и Чачак потискујући њихове снаге према Равној гори. Како очекивана инострана помоћ још није пристигла, нашавши се у критичној ситуацији, Дража Михаиловић се обраћа Немцима за помоћ у оружју и муницији. Рачунао је да ће тако моћи да спасе своје разбијене **одреде**. На његово изненађење Немци нису прихватили понуђени **предлог**. Напротив, на састанку

¹⁵ Зборник НОР, т. XIV, књ. 1, 861.

¹⁶ Борба, 22. новембра 1941.

11. новембра у селу Дивци, близу Ваљева, немачки преговарач тражио је од Драже да распусти четнике и преда оружје. Немци су процењивали да је за њих боље ако се устаничке снаге, борећи се међусобно, исцрпе па ће онда ослабљене лакше уништити и једне и друге. Повлачењем 113. немачке дивизије са источног фронта и доласком њених делова у Србију, већ од 5. новембра војни однос снага изменио се у корист окупатора.

После преговора у Дивцима, Дража је наставио борбу против партизана, избегавајући сукобе са Немцима. Међутим, и даље је растао притисак партизанских одреда на четнике на Равној гори па им је претио слом. Међусобне односе посебно је тих дана оптерећивало то што су четници предали око 365 заробљених партизана Немцима које су их стрељали на Крушику у Ваљеву 27. новембра 1941. године.¹⁷

Неуспели разговори Драже Михаиловића са Немцима и тежак положај у коме се нашао четнички покрет, као и предстојећа непријатељска офанзива на центре ослобођене територије и ослабљена снага партизанских одреда услед исцрпљујућих борби принудили су обе стране на поновне преговоре. Пошто је Дража 16. новембра затражио прекид борби, Врховни штаб НОПОЈ наредио је 17. новембра својим јединицама да прекину офанзиву према Равној гори. Партизанска и четничка делегација састале су се у Чачку (18. и 20. новембра) и постигле споразум. Даљи преговори на његовом спровођењу су прекинути услед брзог надирања немачких јединица 342. и 113. пешадијске дивизије. У име Врховног штаба Тито је од Драже тражио да се образује заједнички оперативни штаб, али овај на то није пристао. Објаснио је да не може прихватити фронталну борбу и да своје одреде мора вратити на њихове терене.

То је био последњи покушај у низу ранијих споразума и разговора између представника два покрета. После тога дошло је до потпуног и трајног разлаза између партизана и четника. Они су од тада па до краја рата били у сталном оружаном сукобу. Једни друге су сматрали главним унутрашњим противником. Ускоро ће највиша руководства два покрета забранити да се на терену стварају било које оружане формације осим њихових. Наредних година створио се непремостив јаз између њих што је довело до расплета онако како се десило на крају рата.

¹⁷ В. Глишић, и. д., 207; Р. Познановић и др., и.д., 192-201.

У наредном периоду партизански одреди су водили борбу против немачких, затим Недићевих, Љотићевих и Пећанчевих снага, али и против четника Драже Михаиловића. Немци су врло вешто користили сукобе домаћих снага и њихово противљење НОП-у да са новим појачањима доврше велику офанзивну акцију ради гушења устанка у западној Србији као једног од тада главних жаришта у земљи.

Војни однос снага између окупатора и устаника у току новембра био је измењен у корист окупатора. Рачуна се да су Немци у својим операцијама у октобру и новембру усмерили на слободну територију око 80.000 војника. У међусобним сукобима ослабљене су у великој мери и партизанске и четничке снаге. Имали су велике губитке у међусобним борбама, ојачале су и Недићеве оружане снаге, а било је и осипања јединица. Опадало је борбено расположење у народу. Непријатељ је оценио да пред собом нема јак јединствен национални фронт, и да ће тако савладати разједињене покрете и њихове формације.

Под таквим условима је 25. новембра 1941. отпочео напад 342. и 113. немачке пешадијске дивизије према Ужицу и Чачку. Ове јединице имале су подршку Недићевих снага. Партизански одреди пружали су жилав отпор надмоћнијем непријатељу, али га, и уз цену великих жртава, нису могле зауставити. Снажнији отпор пружен је на Руднику (26-28. новембра), код Бумбаревог брда, Мрчајеваца, Мрсаћа, Слатине и Самаиле, на Буковима, Црнокоси, у рејону Пониковица-Добродо и на Трешњици, на љубовијском правцу и на Кадињачи. Док су немачке снаге нападале претежно дуж главних комуникација, Недићеве и Љотићеве јединице и неки четнички одреди штитили су с бока њихово наступање, про-чешљавајући ближу околину и терен.

Премда је слободна територија недовољно припремљена за одбрану, Врховни штаб, и сам изненађен брзим немачким продирањем, наредио је партизанским одредима да непријатељу пружају што дужи отпор, а у случају јачег притиска да се повуку према Санцаку.

Падом Ужица у немачке руке 29. новембра непријатељ је поново овладао западном Србијом. Под доста драматичним околностима партизанске снаге **овог дела земље**, заједно са Врховним штабом, који се **и сам нашао у опасности**, биле су поти-снуте па су се повукле **према Санцаку**. Почетком децембра

пребациле су се преко реке Увца у италијанску окупациону зону. Тамо се нашло око 2000 бораца.¹⁸

Приликом заузимања слободне територије, с немачким окупационим трупама на подручје ужичког округа стигли су оружани одреди Милана Недића, Љотићевих добровољаца и Пећанчевих четника, као и неки одреди Драже Михаиловића. Кад су 30. новембра Немци већ ушли у Чачак и Ужице, на састанку четничких команданта на Равној гори Дража Михаиловић је дао упутство да се неки четнички одреди легализују на тај начин што ће се прикључити одредима Милана Недића и тако наставити борбу против партизана.¹⁹ Поред легализованих, равногорски штаб је имао и један број одреда које окупатор није контролисао. У ужичком крају легализовани су: Пожешки четнички одред капетана Вучка Игњатовића и Милоша Глишића, Златиборско-ужички одред мајора Манојла Кораћа и Дрински самостални четнички одред потпуковника Момчила Матића.²⁰

Међутим, Немци нису веровали Дражи Михаиловићу. Пошто су партизанске одреде потисли из западне Србије, немачки команданти су одлучили да задају ударац и равногорском покрету. Почетком децембра извршили су напад на Равну гору. Око 390 четника је заробљено, а сам Дража је с муком успео да се извуче из обруча.²¹

После повлачења дела партизанских снага из Србије дошло је, иако не свуда истовремено, до застоја и кризе народноослободилачког покрета и устанка у западној и централној Србији. Година 1942. може се сматрати најкритичнијим периодом у развоју ослободилачке борбе у Србији. Од фебруара 1942. године ужички округ остао је без партизанских јединица кад су оне из Санцака прешле у Босну. Овај део Србије био је поново окупиран.

У Другом светском рату окупатор се није само ограничио на рат као средство разрачунавања са војном силом противника. Од уласка у Југославију априлских дана 1941, агресор је предузимао бројне мере у остваривању својих војних, политичких, економских и других планова, укључујући и политику застрашивања, прогона и

¹⁸ Живота Марковић, *Тишо и Ужичка република*, 1988, 160.

¹⁹ Ј. Марјановић, н.д., 387, 388; В. Глишић, н.д., 209.

²⁰ Гојко Шкоро, *Ужички округ у НОП 1944-1945*, 1981, 14.

²¹ Сергије Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац 2000, 532-534.

истребљивања цивилиог становништва. Притом нису поштована ни најосновнија права, ни однос између побеђеног и победиоца. Тешко је наћи сличне примере понашања према становништву као што је то било у Србији у рату 1941-1945. године. Од 1.706.000 људских жртава, колико је имала Југославија од 6. априла 1941. до краја рата, 1.401.460 су били цивили. У току рата онеспособљено је 425.000 лица, а на разне начине и из различитих разлога у Немачку и друге земље Европе које су биле под њеном окупацијом интернирано је 320.000 лица из Југославије, претежно из Србије. Депортацијама и другим пресељењима обухваћено је преко 450.000 људи. Све што се у Србији за време окупације радило носило је печат Хитлерове нетрпељивости према њој. На овој територији од 59.500 км² и са око 4.500.000 становника најпотпуније је развијен класични окупациони апарат.²²

Прве устаничке акције и ширење борбе затекли су Немце неспремне за војнички отпор ширих размера. Убеђени да је устанак могуће сломити бруталним терором и засташивањем народа, почели су одмах да хапсе и стрељају мање или веће групе грађана. У прве акције против устаника шаљу жандармеријске и полицијске снаге, немачке и домаће. План је био појачати и наоружати српску жандармерију и полицију па нека се "Срби туку сами међу собом", како би немачке трупе остале поштеђене. На тој основи је дозвољено да Недић, Љотић и Пећанац формирају оружане јединице које су укључене у борбу за гушење устанка. Упоредо су уз помоћ домаће полиције почели стварати логоре у које ће одводити родољубе. У Београду је већ у јулу основан Бањички логор. Суровост репресалија окупатора била је унапред прописана. У једном немачком извештају из тог периода стајало је: "Сви они који се заробе у борбама или акцијама чистићења биће обешени или стрељани..."²³

У немачкој војсци је постојала наредба још из новембра 1939. године за борбу против устаника. За окупирану Србију од првих дана окупације важило је правило да се за једног Немца стреља или обеси 100, а за рањеног 50 Срба. У ужичком крају немачки фашисти почели су злочине одмах по окупацији. Навешћемо неке

²² Никола Живковић, *Људске жртве и материјални Губици Југославије у Другом светском рату, у књ. Југословенска држава 1918-1988, Београд 1999, 739-742; В. Глишић, н.д., 18.*

²³ *Зборник НОР, т. XII, књ. 1, 557.*

примере. У Пожеги су 11. маја 1941. стрељали па обесили четири човека код којих је пронађено оружје.²⁴ Из централног затвора у Ужицу 20. јула немачки војници стрељали су 22 затвореника.²⁵ За једног убијеног немачког полицајца Немци су присилили српске жандарме да на Буковима стрељају 81 лице похватао у Косјерићу и по ливадама и њивама околних села. После борбе на Дрежничкој градини немачки војници и албански жандарми 18. августа убили су, а потом обесили 19 лица из Злакусе и оближњих села.²⁶ Другог новембра четници Филипа Ајдацића убили су крај села Скакаваца девет заробљених партизана из Косјерића.²⁷ Из групе 365 заробљених партизана, које је Јово Шкавовић Шкава, колубарски четнички војвода, предао Немцима код Ваљева, немачки војници су њих 261 стрељали на Крушику 27. новембра. Међу њима је око 100 лица из ужичког краја.²⁸ У другој половини новембра партизани су у срезу таковском заробили 12 четника. У Ужицу су саслушавани па, пошто су били мобилисани, ослобођени су кривице. Пуштени су, али су 29. новембра, кад су кренули кућама, на Трешњици наишли на немачке војнике који су их стрељали.²⁹ Када су немачки тенкови и механизована пешадија 342. пешадијске дивизије избили 30. новембра на Златибор, осioni окупатор поубијао је за неколико дана око 150 тешких рањеника који нису били евакуисани, итд.³⁰

После поновног заузимања ужичког краја образовани су преки судови од представника Немаца, љотићеваца и четника. У свим среским местима, а и неким селима, постојали су затвори. Из њих су борци и други родољуби слати на стрељање или у концентрационе логоре (Бањица, Сајмиште, шабачки логори). Према истраживањима Гојка Шкора, немачки војници су стрељали 826 лица, српска жандармерија и недићевци 81, љотићевци 57,

²⁴ Јован Радовановић, *Пожега у НОР к револуцији*, Пожега 1986, 27.

²⁵ *Зборник НОР*, т. 12, књ. 1, 240.

²⁶ *Цветови у огњу*, 292-293.

²⁷ Р. Познановић и др., н.д., 150-157.

²⁸ Исто, 317-343.

²⁹ Г. Шкоро, *Терор и злочини у ужичком округу 1941*, у књ. *Ужички крај у јесен ратне 1941*, Ужице 1996, 88.

³⁰ Петар Вишњић, *Златибор у рату и револуцији 1941-1945*, 140-141;

четници 305, партизани 78 лица.³¹ Око 500 затвореника из **ужичког** округа - заробљених партизанских бораца, чланова **њихових** породица, сарадника НОП и других родољуба - спроведено је крајем децембра 1941. у Београд. Један број је стрељан на **Бањици**, други су одведени у нацистичке концентрационе логоре широм Европе у којима је велики број страдао.³²

За разлику од лета и јесени 1941, када је у ужичком крају доминирао народноослободилачки покрет, после повлачења партизанских снага, све до лета 1944, доминацију су преузеле друге снаге. Повлачењем партизанских снага у Босну, ужички крај је остао без снага НОП-а, а престао је рад и других субјеката НОП све до доласка јединица 2. и 5. дивизије НОВЈ у јесен 1943. године. Њихово присуство и дејства утицали су на оживљавање ослободилачког покрета.

За то време на овом подручју преовлађују друге снаге. У борби против НОП, и поред одређених разлика, нашли су се заједно Немци и домаћи противници НОП-а - недићевци, љотићевци и четници. Док су јединице Милана Недића, Љотића и Пећанчеви четници отворено сарађивали са Немцима, Дража Михаиловић, мада се и даље декларисао за њиховог непријатеља, апстинирао је од одлучније борбе против окупаторских оружаних снага. Гледајући у народноослободилачком покрету тада "главног противника", ступио је са окупатором у колаборацију. Поједни његови команданти су тајно, а понеки и јавно склапали усмене и писане споразуме о сарадњи.³³ Чекали су на победу савезника и свој "одсудни час" за узимање власти, а до тада, макар и уз помоћ окупатора, обрачунавали се са "комунистима" и народноослободичким покретом.

Међутим, било је повремено мањих акција појединих четничких јединица против окупатора. Поред легализованих одреда, у пролеће 1942. било је и илегалних одреда, ван Недићевих јединица које Немци нису контролисали. У току 1942. и 1943. образоване су четничке бригаде и корпуси (Пожешки и Златиборски четнички корпус, док је моравичка бригада била у саставу Јаворског

³¹ Г. Шкоро, н.р., 91; исти, *Ишина је у именима*, рукопис

³² Исто.

³³ Жарко Јовановић, *Србија у Другом светском рату*, у књ. *ЈуГословенска држава 1918-1988*, 685.

корпуса) - сада као део Југословенске војске у отаџбини.³⁴ Но, Дразка је и даље оклевао да пређе у оружану акцију против немачких јединица. Ограничавао се на "грађанску непослушност" и спорадичне акције. Немци су више пута хапсили и прогонили припаднике и присталице четничког покрета, јер су према њима водили променљиву политику. Тако се поред заробљених бораца партизанских одреда, чланова КПЈ и СКОЈ-а, сарадника НОП и других родољуба, у логорима нашао и један број четника Драже Михаиловића.

У току рата на овом подручју постојала је сарадња између Недићеве Српске страже, Љотићевих добровољаца и четника. У 1942. и 1943. години долазило је повремено до оштријих сукоба, чешће између четника и љотићеваца, ређе са Недићевим снагама. То је у првом реду био одраз тренутних ситауција и кад им није претила "партизанска и комунистичка опасност". У суштини радило се о сукобу двеју грађанских групација које у много чему нису биле јединствене, осим у борби против народноослободилачког покрета. У борби за будућу власт једни су очекивали победу сила Осовине (љотићевци, недићевци), а други (четници) су били убеђени у победу западних савезника. У том светлу треба гледати сукобе љотићеваца и четника на више места (Сеча Река, затим у ариљском и моравичком крају), па нападе четника у 1943. г. и разоружавање стражара Српске државне страже, Српске пољске и Српске граничне страже у неким местима (Буар, Каран, Биоска, Мочиоци, Васиљевићи, Негбина, Косјерић).³⁵ У тим сукобима било је жртва и на једној и другој страни. Но, чим би се појавила опасност од народноослободилачке војске, међусобни обрачуни би престајали.

Становништво је страдало и од казних експедиција окупатора - Немаца и Бугара. То се најчешће догађало кад су повремено 1943. г. четници нападали на мање групе немачких и бугарских војника (код Бајине Баште, Кремана, између Севојна и Горјана). У знак одмазде окупатор је убијао, хапсио и одводио у логоре и недужно становништво. Тако су 4. новембра 1942. Немци у Брезови, срез моравички, стрељали 24 лица.³⁶ У лето 1943. Немци

³⁴ Живота Марковић, *Ужички округ у рату 1944-1945*, Ужице 1995, 26-27.

³⁵ *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, 171,175; Ж. Марковић, н.д., 45.

³⁶ Г. Шкоро, *Ужичани у кониентрационом логору на Бањици*, 234-236.

и Бугари су, због боравка штаба Драже **Михаиловића** у Гојној Гори, срез пожешки, ухватили 455 људи из северног дела овога среза, а мањим делом из црногорског, од којих је један број отеран у логор. У септембру је североисточно од Ужица стрељано 40 сељака, а у јесен у ужичком округу спаљено око 300 кућа.³⁷

Иначе, у току читавог рата вршена су хапшења становништва. Само у току 1942. у ужичком крају хапшено је 1.195 лица. Кроз ужички Централни затвор, од 16. јануара 1942. до 20. септембра 1944. прошло је 2.831 лице, на Бањицу је отерано 1.400 лица.

Од 1943. стварају се нешто повољнији услови за оживљавање ослободилачког покрета у ужичком крају. Догађаји на главним ратиштима: велики успеси Црвене армије и капитулација фашистичке Италије, јачање НОП-а, нарочито у западним деловима земље, чије снаге крајем 1943. броје око 350.000 бораца, и посебно продор групе ударних дивизија у јесен 1943. и пролеће 1944. године у Србију - наишли су на велики одјек у народу и повољно утицали на обнављање народноослободилачког покрета у западној Србији.

Од лета до краја 1944. године подручје западне Србије било је поприште оштрих борби јединица НОВ Југославије с бројнијим и добро наоружаним немачким снагама. Ужички округ је представљао део територије у Србији који је последњи ослобођен, тек крајем 1944. године. Поред немачких јединица, током целе јесени 1944. г. у овом крају вођене су борбе између јединица НОВЈ, Недићевих снага и разних четничких групација. Као што је за окупатора ово подручје било важно због повлачења својих јаких трупа са југа Балкана према северозападним деловима, тако је и за антифашистичку коалицију југословенско ратиште представљало спону између савезничких фронтова. Као такво уклапало се у планове војних операција за коначно уништење немачке оружане силе. Преко ратишта на југословенском простору повезивали су се фронтови Црвене армије у Румунији и Мађарској и англо-америчких снага у Италији. Отуда у западној Србији, па и у ужичком крају, у лето 1944. г. немачке, Недићеве и четничке снаге воде тешке борбе са јединицама НОВЈ које су из западних предела вршиле продор у Србију.

Пред заједничком опасношћу, на састанку одржаном у селу

³⁷ Исто; *Ивањиш*, хроника, 434.

³⁸ Г. Шкоро, *Ужичани у концентрационом логору на Бањици*, 234.

Ражани код Косјерића 12. и 13. августа 1944. г. између Драже Михаиловића и Милана Недића склопљен је споразум по коме се Недићева влада обавезала да даје четницима месечну новчану помоћ од 100.000.000 динара и да код Немаца издејствује помоћ четницима у оружју и муницији, одећи и обући. За узврат, Михаиловић се обавезао да оружје неће употребити против Немаца и да ће водити координирану акцију против народно-ослободилачке војске.³⁹ Шестог септембра на заједничком састанку у Прањанима дошло је и до договора о "уједињавању" Српског добровољачког корпуса, Српске државне страже, Српске граничне страже и четника Драже Михаиловића, али нису стигли да се претстроје у формацијском смислу.⁴⁰ Догађаји су их претекли. Крајем августа краљ Петар II Карађорђевић је, на предлог избегличке владе, а у складу са ставом владе Велике Британије, упутио позив четницима да приступе НОВЈ и да се боре против окупатора под командом Врховног штаба НОВ Југославије.

Од лета до краја децембра 1944. године у овом крају вођене су тешке борбе између јединица ослободилачке војске и немачких снага. Крајем лета овде су се налазиле јаке четничке снаге: Златиборски, Пожешки, Ваљевски, Чачански, Шумадијски и Смедеревски четнички корпус. Правцем Краљево - Чачак - Пожега - Ужице и даље према Дрини и Вишеграду извлачиле су се јаке немачке снаге из Грчке, Македоније, са Косова и из Поморавља према Босни. Ослобођењем Ниша и Београда касније, то је постао најважнији правац њиховог повлачења. Због тога су се Немци упорно борили, нарочито поред главних саобраћајница, а посебно дуж Овчарско - кабарске клисуре, од Чачка према Ужицу и даље ка Вишеграду и Љубовији, као и на доминантним положајима и њиховим побочницама. Дводневне тешке борбе 8. и 9. септембра на Јеловој гори између јединица 2. пролетерске и 6. личке дивизије НОВЈ и најјачих четничких корпуса у западној Србији означиле су тежак пораз четника. То је био преломни тренутак, јер од тада снаге НОП постају доминантне. У међувремену, по ослобођењу Чајетине (30. август 1944) обновљен је Ужички народноослободилачки партизански одред. До средине октобра образовано је седам батаљона, а до краја године Одред је нарастао на око 2000 бораца.

³⁹ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љошића 1934-1945*, Београд 1984, 276.

⁴⁰ *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, 335.

У новембру и до половине децембра јединице НОВЈ водиле су тешке борбе са немачким трупама у долини западне Мораве, од Краљева, Чачка, у Овчарско-кабларској клисури, према Пожеги и Ужицу. Тим правцем повлачиле су се групе армија "Е", преко Косова, Ибарском долином и преко Краљева ка Ужицу. У исто време вођене су борбе и између четничких снага и ослободилачке војске у читавом ужичком крају, нарочито око Ариља и Ивањице.

У првој половини децембра настављене су оштре борбе против немачких јединица поред комуникације Ужице-Вишеград, Ужице-Бајина Башта-Љубовија. До 16. децембра ослобођена су сва среска места, а и Ужице (16. децембра). Непријатељ се повлачио према Вишеграду па се борбе настављају све до краја децембра. Почетком јануара 1945. г. последње немачке јединице повукле су се у Босну па је тако цео ужички крај био ослобођен. За ово време вођене су и борбе између јединица НОВЈ и Ужичког одреда са разним четничким групама које су биле иза фронта, у долини Западне Мораве, у пределу Таре и Маљена.

У јесен 1944. г. домаће снаге које су се бориле против НОП-а су биле поражене и разбијене. Неке су се повукле у Босну. Највећи број мобилисаних четника, нарочито из редова сељака, пријављује се органима власти користећи одлуку Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. о амнестији. Рок за пријављивање био је 15. јануар 1945. године. Знатан део четника је заробљен. Један број похватаних је изведен на суд.

Међутим, иако су Недићеве и Љотићеве и четничке групе биле разбијене и обезглављене као оружана снага, на терену је остало још скривених група и појединаца. Поједине мање групе разбијене у Босни враћају се у своје срезове. У односу на друге крајеве, одметништво у ужичком округу било је нешто масовније. На тремећи Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине оно се нешто дуже одржало, поред других разлога, и због географског положаја и одлика терена, као и чињенице да су се четничке групе ту затекле приликом војног пораза окупатора и његових помагача.

Од Сјенице и из Босне враћен је један број четничких команданата на терен у срезове ужичког округа. Они ступају у везу са заосталим четницима и повезују разбијене групе. Поред тога, Дража је у децембру 1944. у Босни формирао "Команду краљевих командоса". Одређујући задатке ове команде, наведено је да се после повлачења Врховне команде и свих већих јединица

Југословенске војске у отаџбини из Србије, као "хитна и неодложна мера намеће организација народног отпора у Србији, и то преко наших одреда убачених у њу".⁴¹

И заиста, децембра 1944. формирана је при Врховној команди школа за командосе. Њу су похађали истакнути четници после чега су упућивани у Србију. Овако обучених људи, већином из командног састава, послато је више на ужичко подручје. Међу њима је било и истакнутих команданата (мајор Ђуро Ђокић, командант групе пожешких бригада, Димитрије Дишо Јовановић, четнички командант среза, Илија Шуњеварић, командант батаљона Златиборског четничког корпуса, Војимир Јосиповић, потпоручник из четничке групе Филипа Ајдачића и др.). У исто време и Гестапо је у Аустрији формирао терористичке-шпијунске курсеве с циљем да се обучени убаце у Југославију. Један такав центар био је предвиђен у Пожеги. Неколико обучених убачено је на овај терен 1945. године у срезове златиборски и пожешки, али су откривени и ухапшени.⁴²

Крајем 1944. и почетком 1945. године у ужичком крају деловале су 53 оружане одметничке групе са око 626 припадника. Од тога: срез ариљски 64, златиборски 68, моравички 165, пожешки 105, рачански 63, ужички 97 и црногорски срез 64 одметника. Ове групе и појединци извршили су више насиља, убистава, нарочито активиста и одборника власти, нападали на продавнице земљорадничких задруга и односили робу и животне намирнице. У току 1945. групе су биле разбијене. Један број је изгинуо у сукобима са органима гоњења, други су ухваћени па им је суђено, а неки су се пријавили.⁴³

После војног пораза четничких јединица на Сутјесци, средином маја 1945. године, Дража Михаиловић је са разбијеним групама кренуо у правцу Србије. Поједине групе су покушале да се пребаце преко Дрине. Неке су у томе спречене, а један број је

⁴¹ Документи "Архивски иреглед", Београд 1976, *Тајна и јавна сарадња нешника и окупатора 1941-1944*.

⁴² Архивски фонд Округног суда у Ужицу, К-25/51, Изјава Милоша Марковића, команданта Пожешког четничког корпуса, стр. 33; Никола Миловановић, *Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Београд 1984, 311, 315.

⁴³ Милоје Ђетеновић, *Четничке одметничке групе у ужичком округу 1944-1945*, у књ. *Ужички крај у НОР и револуцији*, 407-422.

страдао или био заробљен. Било их је који су успели да пређу у Србију. Мајор Никола Калабић са око ,50 четника и Филип Ајдачић, командант Црногорске бригаде, крећући се преко Златибора, основали су у неким селима равногорске одборе (Негбина, Јабланица), па отишли у ваљевски, одн. црногорски срез. Једна група пребацила се у пожешки крај.⁴⁴ Командант Церско-мајевичког корпуса, мајор Драгослав Рачић, са својом групом прошао је преко Пашине равни у азбуковачки срез. У лето 1945. г. у више наврата су на подручју рачанског среза боравили Рачић и Калабић. И овде су покушали да обнове равногорске одборе. У септембру су они, затим Милан Стојановић, начелник ађутантског одељења Врховне команде Драже Михаиловића, и Ајдачић са својим групама боравили у Зарожју. Ту су формирали команду четничких снага за Србију. За команданта је одређен Драгослав Рачић, Калабић за његовог заменика. После тога отишли су на своје терене.⁴⁵

Користећи честа кретања четничких група се разних подручја, а нарочито поред Дрине, 13. октобра 1945. у Заовине је дошао и Дража Михаиловић са око 40 четника. На овом терену задржао се три дана настојећи да успостави контакт са Рачићем и Калабићем. Али на Повленује наишао на јаке војне снаге па је био принуђен да се врати у срез рачански, а затим је отишао у вишеградски крај.⁴⁶

И на крају, књига Гојка Шкора *"Истина је у именима"* вредан је допринос и један од првих покушаја да се на основу дугогодишњих детаљних истраживања утврде, ако није могуће потпуни, приближно тачни подаци о жртвама у ослободилачком рату са примесима грађанског рата на подручју ужичког округа у периоду 1941-1945. године.

Овим радом аутор је користећи примарне изворе, литературу и другу документацију дао списак жртава са основним подацима које су страдале од, у то време постојећих, војних формација: Недићевих снага, љотићеваца, четника и партизана. У књизи нису приказане жртве које су пале у директним међусобним сукобима нити жртве окупатора.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

Надамо се да ће после њеног објављивања бити мање произвољности, једностраности и манипулисања жртвама у Другом светском рату.

Сурова истина изнета у књизи не треба да потенцира поделе. Напротив, она је опомињујућа - да се такве деобе не понове.

Др Живота Марковић